

## Πρόλογος

Η ιστορία έκδοσης αυτού του βιβλίου είναι από μόνη της ενδιαφέρουσα και, ενδεχομένως, ένας συγγραφέας ή ένας σκηνοθέτης θα μπορούσε να κάνει διήγημα ή ταινία αντιστοίχως, επιχειρώντας –μεταξύ άλλων– να μεταφέρει στο κοινό πράγματα τα οποία μπορεί να παρατηρήσει κάποιος σε αρκετά πεδία της εν Ελλάδι κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Αν κάποιος μου έλεγε πριν από δύο-τρία χρόνια ότι αυτό το βιβλίο είναι εφικτό, δεν θα τον πολυπίστευα. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Η ιδέα για την έκδοση βιβλίου με θέμα την κάλυψη του ελληνικού δημοψηφίσματος του 2015 από τα ΜΜΕ γεννήθηκε μετά την ολοκλήρωση σχετικής έρευνας το 2016, η οποία διεξήχθη από το Εργαστήριο Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ (ΕΜΜΕ) του ΕΚΠΑ, υπό την επιστημονική μου ευθύνη. Σκοπός αυτής της έρευνας ήταν να καταγράψει τον τρόπο με τον οποίο κάλυψαν τα ελληνικά Μέσα την προ-δημοψηφισματική περίοδο, και ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισαν τις δύο απαντήσεις του ερωτήματος στο δημοψήφισμα, το «Ναι» και το «Όχι». Τόσο γενικά όσο και επί σειρά θεμάτων της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής ζωής της χώρας, για την εξέλιξη των οποίων η έκβαση του δημοψηφίσματος ίσως ήταν σημαντική. Αν είχε αποτυπωθεί τότε σε βιβλίο, η ως άνω έρευνα θα είχε σημαντικά διαφορετική έκταση, μορφή και δομή σε σύγκριση με το ανά χειράς βιβλίο. Θα ήταν η έκθεση των αποτελεσμάτων της και μόνο σε έντυπη μορφή, με έκταση περίπου 25.000 λέξεις. Όμως η μετέπειτα ενασχόλησή μου με το θέμα επεκτάθηκε προς δύο κατευθύνσεις. Αφενός στη σχέση των δημοψηφισμάτων (δημοψηφίσματα, όχι εκλογές) με τα ΜΜΕ στο σύγχρονο περιβάλλον, ειδικά το ευρωπαϊκό. Αφετέρου, και κυρίως, στην κατανόηση των παραγόντων που οδήγησαν το 2015 σε διαφορετικό αποτέλεσμα από αυτό που προωθούσαν μετ' επιτάσεως τα περισσότερα ελληνικά ΜΜΕ του κύριου ρεύματος, όπως και πλήθος σημαντικών πολιτικών δρώντων στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η επιθυμία για εκείνη την έρευνα είχε γεννηθεί από τις οξυτάτες διαμάχες στην ελληνική δημόσια σφαίρα, οι οποίες ακολούθησαν το δημοψήφισμα. Διαμάχες τόσο για το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος και τη διαχείρισή του από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ όσο και για τον ρόλο που διαδραμάτισαν ή δεν διαδραμάτισαν τα ΜΜΕ στη διαμόρφωσή του. Οι διαμάχες αυτές, αν και πλέον έχουν κοπάσει ύστερα από τα όσα ακολούθησαν, όπως η συνέχεια

της οικονομικής κρίσης, η διαχείριση προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών, η υγειονομική κρίση εξαιτίας της πανδημίας COVID-19 και οι πλείστες συνέπειές της, ο πόλεμος στην Ουκρανία, η σφαγή 35.000 και πλέον (μέχρι τώρα) αμάχων στη Γάζα από τον ισραηλινό στρατό, το απίστευτο άλμα των τιμών και η ακόμη μεγαλύτερη φτωχοποίηση των κατοίκων της χώρας, είναι δυνατό να βρεθούν μπροστά μας κατά τη διάρκεια της πλοήγησης στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όταν διατρέχουμε σελίδες κατά την επίσκεψή μας σε ένα βιβλιοπωλείο ή όταν διαβάζουμε ακαδημαϊκές εργασίες, στους διαλόγους που διεξάγονται σε διάφορα πολιτικά φόρουμ κ.λπ.

Για την πραγματοποίηση της έρευνας είχα τη φαινή ιδέα αρχικά να ζητήσω *in propria persona* χρηματοδότηση από την τότε κυβέρνηση, και πιο συγκεκριμένα από το υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής, μιας και πολλοί πίστευαν ότι στάθηκε μαχητικά υπέρ του «Όχι» και το ίδιο μαχητικά εναντίον της έντονης προπαγάνδας πολλών ΜΜΕ υπέρ του «Ναι», όπως θα δούμε και στο ξετύλιγμα του ανά χείρας βιβλίου. Όμως είχα και έχω την κακή συνήθεια να λέω δημόσια την άποψή μου για τα θέματα της μαζικής επικοινωνίας, τα οποία άπτονται του ακαδημαϊκού μου ενδιαφέροντος. Το έκανα αρκετές φορές από το *annus horribilis - annus mirabilis* 2015 και μετά, και πιο ειδικά σε ό,τι αφορά το νομοσχέδιο για την ΕΡΤ (Ν. 4324/2015), το νομοσχέδιο για τους ιδιωτικούς τηλεοπτικούς σταθμούς (Ν. 4339/2015) κ.ά. Ζητήματα. Απόψεις που δεν έγιναν δεκτές με ενθουσιασμό, αν κρίνει κάποιος από τις αντιδράσεις ορισμένων φιλοκυβερνητικών δημοσιογράφων και δημοσιευμάτων εκείνης της εποχής, ιδιαίτερα των «κίτρινων», πέρα από το ότι ήταν μάλλον για το πυρ το εξώτερον και από φαν της άλλης όχθης του πολιτικού φάσματος. Το αίτημα χρηματοδότησης δεν είχε ευτυχή κατάληξη. Δεν ξέρω αν αυτό οφείλεται στις δημόσια διατυπωμένες δικές μου απόψεις ή σε άλλους λόγους, πάντως η σύνδεση αυτή δεν είναι εύκολο να φύγει από το μυαλό μου, παρότι δεν μπορώ να τη στηρίξω με ατράνταχτα επιχειρήματα. Παρά το αρνητικό κλίμα, δεν τα παράτησα. Κάλεσα τους εξαιρετικούς ερευνητές και συνεργάτες του εργαστηρίου (τα ονόματα και τα σύντομα βιογραφικά τους παρατίθενται στο Παράρτημα) το οποίο είχα και έχω την τιμή να διευθύνω και τους πρότεινα να αποφασίσουν αν θα κάνουμε την έρευνα ή όχι. Στην προοπτική να γίνει η έρευνα είχαμε τις εξής επιλογές: είτε να την κάνουμε και να αναζητήσουμε «αγοραστή» μετά την ολοκλήρωσή της είτε να αξιοποιήσουμε το υλικό της στις ακαδημαϊκές μας δημοσιεύσεις. Οι ερευνητές αποφάσισαν να την κάνουμε και στην πορεία να δούμε ποια από τις δύο εκδοχές μπορούσε υλοποιηθεί. Και έτσι έγινε η έρευνα. Όταν την τελειώσαμε, ξεκίνησα την αναζήτηση «αγοραστή» προκειμένου να πληρωθούν οι ερευνητές. Τελικά ο «αγοραστής» που βρέθηκε, με τη μεσολάβηση

ενός καλού φίλου, ήταν το υπουργείο Ψηφιακής Πολιτικής (!). Δέχτηκα, φυσικά, ώστε να πληρωθούν οι ερευνητές και έτσι ήρθα εκ νέου σε επαφή με το εν λόγω υπουργείο, το οποίο αποφάσισε να τη χρηματοδοτήσει με ένα ποσό μικρό εν σχέσει με το κόστος της. Το ποσό αυτό μοιράστηκε εξολοκλήρου στους ερευνητές. Μετά την ολοκλήρωση και την παράδοσή της στους αρμοδίους, μου προτάθηκε να παρουσιάσω τα αποτελέσματά της στα εγκαίνια της Έκθεσης Θεσσαλονίκης (υπήρξε προαναγγελία στα ΜΜΕ, λ.χ. στο *Βήμα της Κυριακής* στις 4 Σεπτεμβρίου 2016). Για να γίνει αυτή η παρουσίαση, θα έπρεπε να επιστρέψω από την Ολλανδία, όπου βρισκόμουν για να συνδράμω τον γιο μου στην εγκατάστασή του εκεί, καθώς είχε ξεκινήσει σπουδές στο πανεπιστήμιο του Χρόνινγκεν. Ωστόσο, δεν υλοποιήθηκε ποτέ αυτή η πρόταση και δεν παρουσίασα ποτέ τα αποτελέσματα της έρευνας.

Ακολουθώντας, πρότεινα να εκδοθεί η έκθεση αποτελεσμάτων με χρηματοδότηση του ίδιου υπουργείου. Πράγματι, το υπουργείο δέχτηκε ευχαρίστως την πρότασή μου και έφερα εκπρόσωπό του σε συνεννόηση με έναν πολύ γνωστό εκδοτικό οίκο για να συζητήσουν τη μορφή της χρηματοδότησης της έκδοσης. Για διαφόρους λόγους, η έκθεση αποτελεσμάτων δεν δημοσιεύτηκε τελικώς. Από εκείνη την εκτεταμένη έρευνα άντλησα ορισμένα δεδομένα επί των οποίων στηρίζεται η περιγραφή της στάσης των ελληνικών ΜΜΕ έναντι του δημοψηφίσματος κατά την προ-δημοψηφισματική περίοδο, προκειμένου να εξηγηθεί γιατί είχαμε το τελικό αποτέλεσμα που έβγαλε η κάλπη το βράδυ της 5ης Ιουλίου 2015.

Καθώς βαδίζουμε πλέον προς την ολοκλήρωση μιας δεκαετίας από το δημοψήφισμα του 2015, θεωρώ ότι αξίζει, αφενός, να ρίξουμε φως όχι μόνο στον τρόπο με τον οποίο λειτούργησαν τα ΜΜΕ αλλά και στο γιατί τελικά δεν πέτυχαν τον εμφανώς επιδιωκόμενο πολιτικό τους στόχο και, αφετέρου, να εντάξουμε τη συγκεκριμένη περίπτωση στον γενικότερο κύκλο των δημοψηφισμάτων σε αναφορά με την Ε.Ε. και τον ρόλο των Μέσων, σε μια εποχή στην οποία η ένωση έχει εισέλθει σε βαθιά –ίσως υπαρξιακή– κρίση. Η συγγραφή ενός βιβλίου είναι αποτέλεσμα μιας μοναχικής –συχνά απελπιστικά μοναχικής– πορείας, χωρίς ωράριο και αίσθηση του χρόνου, πολλές φορές χωρίς σωστό φαγητό και ξεκούραση, χωρίς τις αναγκαίες κοινωνικές συναναστροφές, αλλά με πληρότητα αμφιβολιών για την αρτιότητα και την ποιότητα του εγχειρήματος και με την αναρώτηση αν τελικά θα δικαιωθεί. Είναι όμως, εμφανώς ή αφανώς, και το αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας. Με αυτήν τη σκέψη θέλω να ευχαριστήσω όλους εκείνους τους συναδέλφους στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ (ΕΜΜΕ) του ΕΚΠΑ αλλά και σε άλλα πανεπιστήμια της χώρας με τους οποίους είχα τη δυνατότητα να συζητήσω διάφορα θέματα, κυρίως θεωρητικά, που θίγονται στο παρόν βιβλίο, όπως και φοιτητές μου, ιδίως μεταπτυχιακούς, με τους οποίους συνεργάστηκα

στην εκπόνηση διπλωματικών εργασιών που αφορούσαν πτυχές του θέματος που εξετάζεται εδώ, γεγονός που μου έδωσε το έναυσμα να ασχοληθώ πιο συστηματικά και εις βάθος με αυτό. Ιδιαίτερες ευχαριστίες χρωστώ στους συνεργάτες μου ερευνητές του Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ εκείνη την εποχή, που πήραν μέρος στην προαναφερθείσα έρευνα (αναφέρονται αλφαβητικά): Μαριάννα Βασιλακοπούλου, Πηνελόπη Βολταίρα, Χριστίνα Ζαφειρούλη, Ιωάννα Θωμά, Ζωή Καραπάτη, Λουκάς Κούτσικος, Χρήστος Λαζαρίδης, Αλέξανδρος Μινωτάκης, Παντελής Ρέμματος, Ευαγγελία Σιγάλα, Αγγελική Σπαή, Μαρία Σταματοπούλου, Ιωσήφ Χαλαβαζής. Και, φυσικά, στο τότε στέλεχος του Εργαστηρίου Κοινωνικής Έρευνας στα ΜΜΕ του ΕΜΜΕ/ΕΚΠΑ Σταμάτη Πουλακιδάκο, ο οποίος είχε τον συντονισμό της έρευνας και έκανε τη στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων. Χωρίς αυτούς δεν θα είχε πραγματοποιηθεί η έρευνα από την οποία προέρχονται τα στοιχεία όπου βασίζεται η ανάλυση του δεύτερου μέρους του παρόντος βιβλίου· για αυτό και μνημονεύονται για τη συμβολή τους στα αντίστοιχα κεφάλαια. Ευχαριστίες χρωστώ επίσης και στον τότε γ.γ. του υπουργείου Ψηφιακής Πολιτικής και συνάδελφο πανεπιστημιακό Λευτέρη Κρέτσο, ο οποίος είχε την καλοσύνη να μεσολαβήσει ώστε να χρηματοδοτηθεί η πραγματοποίηση της ως άνω έρευνας, έστω και με ένα μικρό ποσό.

Σε αυτήν την πορεία μέχρι τη συγγραφή του βιβλίου χρωστώ μέρος της δύναμης που μου χρειάστηκε και σε αρκετούς φίλους, με τους οποίους έχω συζητήσει κατά καιρούς όψεις του υλικού που εκτίθεται. Τέλος, ευχαριστίες χρωστώ στους υπευθύνους των Εκδόσεων Τόπος, και ιδιαίτερα στον παλιό συμμαθητή μου Γιάννη Καραχάλιο, που αποφάσισαν την αποκοτιά να εκδώσουν ένα έργο τόσα χρόνια μετά τη στιγμή που ήταν επίκαιρο και, κυρίως, σε ένα περιβάλλον όπου αποφεύγεται από πλείστες πλευρές, κυρίως του πολιτικού φάσματος, η συζήτηση για εκείνο το δημοψήφισμα και έτσι σκόπιμα ή μη καλλιεργείται η λήθη για αυτό.

Θέλω να επισημάνω με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο πως όλοι όσοι αναφέρονται πιο πάνω δεν φέρουν ευθύνη για πιθανές αδυναμίες ή κενά στο υλικό που ακολουθεί. Και αυτό ισχύει, επίσης, και για τους συν-συντελεστές του δεύτερου μέρους του βιβλίου.

Γιώργος Πλειός, Αθήνα 23 Μαΐου 2024

## Εισαγωγή

*«Nihil est incertius volgo».*

*(«Τίποτε δεν είναι πιο αβέβαιο από τον όχλο»)*

Marcus Tullius Cicero

Το ελληνικό δημοψήφισμα του 2015 ήταν το δεύτερο ελεύθερο δημοψήφισμα που πραγματοποιήθηκε μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, καθώς εκείνα του 1968 και του 1973 διεξήχθησαν σε συνθήκες δικτατορίας και κάθε άλλο παρά ελεύθερα ήταν, συνεπώς η σημασία τους ήταν μικρή για τη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων· η βαριά, σιδερένια σκιά της χούντας δεν σκέπαζε μόνο το αποτέλεσμα, αλλά το δημιούργησε κιόλας. Πέρα από τις συνέπειες που είχε το δημοψήφισμα του 2015 στις μετέπειτα εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, είχε και στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας: πρωτίστως με την Ε.Ε., με χώρες μέλη της, με διεθνείς οργανισμούς και –όπως διαφάνηκε από πολλά στοιχεία στη συνέχεια– με τρίτες χώρες, όπως η Ρωσία, το Ισραήλ κ.ά., που υπεισέρχονται στον κύκλο ενδιαφέροντος της εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ε. και των ΗΠΑ.

Εκτός όμως από το 2015, έλαβαν χώρα και τα προηγούμενα χρόνια μια σειρά από δημοψηφίσματα σε χώρες μέλη της Ε.Ε., τα οποία αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα τη σχέση τους με την ένωση και την περαιτέρω πορεία της. Τα αποτελέσματα αυτών των δημοψηφισμάτων θα μπορούσαν να επηρεάσουν λιγότερο ή περισσότερο την πορεία της Ε.Ε. προς διαφορετική κατεύθυνση από τη σχεδιασμένη και αυτή που ήδη διένυε. Τα δημοψηφίσματα σε χώρες μέλη της έχουν ιδιαίτερη σημασία από την έναρξη της οικονομικής κρίσης. Η οικονομική κρίση, ειδικά η ελληνική, συνέβαλε σημαντικά ώστε να αλλάξουν σταδιακά τα οικονομικά, κοινωνικά κ.ά. δεδομένα της ένωσης και των χωρών μελών και, συνεπώς, η ψηφοφορία σε ένα δημοψήφισμα στο περιβάλλον αυτών των αλλαγών απέκτησε αυτήν τη σημασία.

Πέρα όμως από την αυστηρά πολιτική διάστασή τους, που αφορά περισσότερο τη δουλειά ερευνητών και εν γένει ακαδημαϊκών από την περιοχή της πολιτικής θεωρίας, της πολιτικής επιστήμης, των ευρωπαϊκών σπουδών, της πολιτικής κοινωνιολογίας, της πολιτικής και κοινωνικής ψυχολογίας κ.λπ., τα προαναφερθέντα δημοψηφίσματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον και για τους ερευνητές της επικοινωνίας. Διότι, εκτός από τη συνήθη συμμετο-

χή των ΜΜΕ στην προ-δημοψηφισματική περίοδο, παρατηρείται πλέον μια έντονη και ενεργός παρέμβασή τους στη διαμόρφωση του αποτελέσματος, από το οποίο κρίνεται η διαχείριση σημαντικών πολιτικών και οικονομικών ζητημάτων.

Τα Μέσα δεν λειτουργούν πλέον ως απλοί αγωγοί διοχέτευσης των απόψεων των αντιμαχόμενων πλευρών στα ακροατήρια. Καταρχάς, επιλέγουν (λίγο έως πολύ) πλευρά, όχι μόνο με τη ρητή διατύπωση της θέσης τους αναφορικά με το ερώτημα ενός δημοψηφίσματος αλλά και με τον συνολικό τους λόγο, όπως λ.χ. έγινε στο δημοψήφισμα για το Brexit ή στο ελληνικό δημοψήφισμα του 2015. Κατά δεύτερον, το κάνουν με την επιλογή θεματολογίας, που ως τέτοια ευνοεί περισσότερο τη μία πλευρά του δημοψηφισματικού ερωτήματος ή εξασθενεί την αντίπαλή της. Το πράττουν, τέλος, με πλήθος ρηματικών στρατηγικών (λ.χ. πλαισίωση, δραματοποίηση, επιλογή ομιλουσών κεφαλών κ.ά.). Συνεπώς, τα Μέσα απομακρύνονται από τον ρόλο του αμερόληπτου παρατηρητή και καταλαμβάνουν τη θέση του βοηθού ή του συμπρωταγωνιστή ορισμένου πολιτικού φορέα στο δημοψήφισμα. Συντελείται ή ενισχύεται, λοιπόν, μια διαδικασία ώσμωσης μεταξύ της πολιτικής εξουσίας που έχουν οι πολιτικοί φορείς και της συμβολικής που διαθέτουν τα Μέσα.

Στο πλαίσιο αυτής της σειράς δημοψηφισμάτων εξετάζουμε και το ελληνικό του 2015. Αν κρίνουμε τη σχέση ΜΜΕ και δημοψηφίσματος επιφανειακά, τότε είναι δυνατό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τα ΜΜΕ στην Ελλάδα δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή του, καθώς το τελικό αποτέλεσμα ήταν αντίθετο από την απάντηση που υποστήριξαν περισσότερο ή λιγότερο ενεργά τα πιο πολλά δημοφιλή Μέσα ή τα Μέσα του κύριου ρεύματος, όπως ήταν εμφανές και εμπειρικά εκείνη την περίοδο.

Στην ανά χείρας μελέτη θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι τα Μέσα αυτά διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αποτελέσματος του ελληνικού δημοψηφίσματος του 2015, αλλά ρόλο διαφορετικό από εκείνον που επιδίωκαν και ανέμεναν. Προκάλεσαν ένα διαφορετικό πολιτικό αποτέλεσμα εν συγκρίσει με εκείνο που αποσκοπούσαν. Με άλλα λόγια, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αποτελέσματος, αλλά με τρόπο διαφορετικό από ό,τι συνήθως ή από ό,τι έγινε σε άλλα πρόσφατα δημοψηφίσματα σε χώρες της Ε.Ε. και για ζητήματα που σχετίζονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο με τη λειτουργία της ένωσης. Ο λόγος είναι ότι στην προσπάθειά τους να επιβάλουν την επιθυμητή επιλογή στο κοινό κατέληξαν να καταστρατηγήσουν βασικούς κανόνες μιας επιτυχημένης προπαγανδιστικής εκστρατείας, αλλά συχνά και της δεοντολογίας. Κάτι που θεωρούμε ότι μπορεί να αποτελέσει πηγή εξαγωγής συμπερασμάτων, σε ό,τι αφορά όχι μόνο τη διοργάνωση παρόμοιων προεκλογικών και

προ-δημοψηφισματικών διαδικασιών αλλά και τη διαχείριση των ΜΜΕ σε αυτήν τη διαδικασία.

Η προηγούμενη σύντομη περιγραφή είναι στην πραγματικότητα μια περίληψη του περιεχομένου της ανά χείρας μελέτης, το οποίο αρθρώνεται ως ακολούθως: το βιβλίο αποτελείται από τρία μέρη, καθένα εκ των οποίων διαιρείται σε επιμέρους κεφάλαια.

Στο πρώτο μέρος, το οποίο αποτελείται από τρία κεφάλαια, εξετάζονται η σημασία και η εξέλιξη των δημοψηφισμάτων που έλαβαν χώρα στο πρόσφατο παρελθόν σε χώρες μέλη της Ε.Ε. και στην Ελλάδα και αφορούσαν τη σχέση αυτών των χωρών με την ένωση – και έτσι, έμμεσα, αφορούσαν και την πορεία της ίδιας της Ε.Ε. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύονται η πολιτική σημασία των δημοψηφισμάτων και τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της διενέργειάς τους. Στο δεύτερο εξετάζεται ο ρόλος των Μέσων στη διεξαγωγή και στην έκβαση των δημοψηφισμάτων εν γένει, ενώ στο τρίτο αναλύεται ο ρόλος των Μέσων στα επιμέρους δημοψηφίσματα που έγιναν σε χώρες μέλη της Ε.Ε. και αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα τη σχέση τους με την ένωση. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται και μια σύντομη ιστορία των δημοψηφισμάτων στην Ελλάδα, ανάλυση που καταλήγει στην περιγραφή του τρόπου με τον οποίο φτάσαμε στο ελληνικό δημοψήφισμα του 2015.

Το δεύτερο μέρος αποτελείται από δύο σκέλη και είναι δομημένο σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο τα Μέσα –και ιδιαίτερα τα ελληνικά– συγκροτούν ρηματικά (καλύπτουν) τα πολιτικά γεγονότα. Στοιχείο που αποτελεί ειδικότερη προβολή του ερωτήματος σχετικά με τον τρόπο που τα ΜΜΕ απεικονίζουν τα γεγονότα ή την «πραγματικότητα», όπως λένε κάποιοι άλλοι. Εξετάζεται η ιδιαιτερότητα των ελληνικών Μέσων στην κάλυψη της πολιτικής, ιδιαίτερα της εσωτερικής, καθώς και η εξέλιξή της στα χρόνια της κρίσης, όταν τα Μέσα του κύριου ρεύματος κατέληξαν να είναι όλο και πιο πολύ εξαρτημένα από την πολιτική εξουσία, ιδιαίτερα την κυβέρνηση, και υπό αυτήν την έννοια να επιτελούν όλο και πιο πολύ προπαγανδιστική λειτουργία και όχι ενημερωτική.

Στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια παρουσιάζονται και αναλύονται ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2016, όπως προαναφέρθηκε και στον πρόλογο. Στην επεξεργασία των δεδομένων που εκτίθενται συμμετείχαν οι ερευνητές της ίδιας της έρευνας, η οποία αποσκοπούσε στο να αποκαλύψει την έκταση και τον τρόπο που τα έντυπα, ραδιοτηλεοπτικά και διαδικτυακά ενημερωτικά ΜΜΕ του κύριου ρεύματος πρόβαλλαν τη στάση τους αναφορικά με επιμέρους ζητήματα πολιτικής, κεντρικά στην προ-δημοψηφισματική αντιπαράθεση, καθώς και τη στάση τους γύρω από αυτά τα ζητήματα απέναντι στην κυβέρνηση που προκήρυξε το δημοψήφισμα και όρισε το –άμεσα σχετιζόμενο με την εξέλιξη αυτών των ζητημάτων– ερώτημά του.



Τα ζητήματα αυτά διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Πρώτον, σε αυτά που συνδέονται με τις πιθανολογούμενες ως σημαντικές επιπτώσεις (εξαιτίας του δημοψηφίσματος) στις σχέσεις της Ελλάδας με την Ε.Ε. και την Ευρωζώνη. Σε αυτές ανήκει και το ίδιο το δημοψήφισμα, ένα πιθανό Grexit, η επιβολή capital controls κ.ά. Είναι θέματα που αφορούν τις επιπτώσεις στη διεθνή θέση και στην εικόνα της χώρας (πρωτίστως τη σχέση της με την Ε.Ε.). Εγέρθηκαν εντός του πολιτικού συστήματος και επιβλήθηκαν στη δημόσια θεματολογία μέσω του πολιτικού παραλληλισμού των Μέσων και τις σχέσεις μεταξύ Μέσων και πολιτικών φορέων. Υπό αυτήν την έννοια, η έγερση των συγκεκριμένων θεμάτων στη δημόσια θεματολογία ήταν αποτέλεσμα της επιβολής τους στη θεματολογία των Μέσων από την πολιτική θεματολογία.

Δεύτερον, σε εκείνα τα ζητήματα που αφορούσαν τις επιπτώσεις του δημοψηφίσματος στην εσωτερική οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή και ανήκαν σε περιοχές εκτός των πιθανολογούμενων επιπτώσεων στις σχέσεις Ελλάδας - Ε.Ε. εξαιτίας της διενέργειας του ίδιου του δημοψηφίσματος. Τα θέματα αυτά, καθώς δεν προβάλλονταν από φορείς του πολιτικού συστήματος, σε μια χώρα που ανήκει στο μεσογειακό μοντέλο (Hallin & Mancini 2004), έμειναν στο περιθώριο της δημόσιας προσοχής τόσο των δημοσιογράφων όσο και μεγάλου μέρους του κοινού. Όμως η πολιτική πόλωση που δημιουργείται, όταν και αν δημιουργείται, σπρώχνει αυτά τα θέματα (λ.χ. προσφυγικό/μεταναστευτικό) ακόμη περισσότερο στο περιθώριο της δημόσιας προσοχής – ακόμη και αν στο πρόσφατο παρελθόν ή στο εγγύς μέλλον αποτελούν επίδικα ζητήματα έντονου κομματικού και πολιτικού ανταγωνισμού.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους αναλύεται το κεντρικότερο ίσως ερώτημα που αφορά τη στάση των Μέσων στο δημοψήφισμα, αυτό της πολυφωνίας. Αναλύεται σε ποιον βαθμό και με ποιον τρόπο παρουσιάστηκαν, ιδιαίτερα από τους τηλεοπτικούς σταθμούς, οι υποστηρικτές του «Ναι» και του «Όχι». Από αυτήν την ανάλυση θεωρώ πως αποκαλύπτεται ένας πολύ σημαντικός μηχανισμός προπαγάνδας που χρησιμοποίησαν τα ΜΜΕ του κύριου ρεύματος ώστε να επηρεάσουν το κοινό προς την κατεύθυνση του «Ναι». Με αυτό είναι συνδεδεμένο και ακόμη κάτι που διαφάνηκε στη διαδικασία της έρευνας και, κυρίως, στην ανάλυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Όπως θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, στο δημοψήφισμα καταγράφηκαν δύο είδη «Ναι», όπως και δύο είδη «Όχι». Μια κατηγορία του «Ναι» είναι εκείνη που επέλεξε αυτήν την απάντηση για λόγους με τους οποίους συμφωνούσε αρκετό καιρό νωρίτερα, για λόγους δηλαδή ιδεολογικούς και αξιακούς. Υπάρχει όμως και ένα «Ναι» το οποίο αναδύθηκε από την αντίθεση προς το «Όχι» και όχι τόσο από την απόλυ-



τη συμφωνία με το «Ναι». Το ανάλογο ίσχυσε και για το «Όχι». Ένα «Όχι» προέκυψε από τη συμφωνία με αυτό που εννοεί η συγκεκριμένη απάντηση και ένα άλλο, διαφορετικό «Όχι» τροφοδοτήθηκε από την αντίδραση προς το «Ναι» – σε μεγάλο βαθμό από αντίδραση στο αξιακό και πολιτισμικό υπόβαθρό του.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του ανά χείρας βιβλίου, το οποίο αποτελείται από δύο κεφάλαια, καταβάλλεται προσπάθεια να εξηγηθεί ένα φαινομενικά αντιφατικό γεγονός. Τα περισσότερα τηλεοπτικά Μέσα του κύριου ρεύματος επιδόθηκαν σε μια έντονη και συστηματική προπαγάνδα υπέρ του «Ναι», πρώτον, με τη στάση των ηγετικών δημοσιογραφικών μορφών των σταθμών, δεύτερον, προβάλλοντας τις επιπτώσεις του δημοψηφίσματος, και ιδίως της επικράτησης του «Όχι», στις σχέσεις της χώρας με την Ε.Ε. και στη διεθνή της εικόνα, όπως και σε τομείς της κοινωνικής ζωής στο εσωτερικό, και, τρίτον, διά της επιμελημένης επιλογής των προσώπων υπέρ του «Ναι» και του «Όχι» σε ενημερωτικές εκπομπές, με τέτοιον τρόπο ώστε ειδικά στην κατηγορία των εκπροσώπων των συλλογικών φορέων και κοινωνικών ομάδων να επικρατούν συντριπτικά οι υποστηρικτές του «Ναι». Εντούτοις, αυτή η στρατηγική οδήγησε στο αντίθετο από το επιδιωκόμενο πολιτικό αποτέλεσμα, ήτοι στην επικράτηση του «Όχι» με πολύ υψηλό ποσοστό, το οποίο άγγιζε σχεδόν τα 2/3 των όσων ψήφισαν.

Προκειμένου να εξηγηθεί αυτή η αντίθεση, εξετάζονται στο πρώτο κεφάλαιο διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που μπορούν, λιγότερο ή περισσότερο, να ερμηνεύσουν τη διαφορά της στάσης των ΜΜΕ του κύριου ρεύματος στο ερώτημα του δημοψηφίσματος και του δημοψηφισματικού αποτελέσματος, για να καταλήξει η ανάλυση στην υιοθέτηση της θεωρίας περί αποτελέσματος-μπούμερανγκ, το οποίο ενισχύθηκε σημαντικά όχι μόνο από την προπαγανδιστική ένταση των ενημερωτικών σταθμών αλλά και από τη χαμηλή αξιοπιστία των Μέσων που την άσκησαν. Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους αναλύονται οι επικοινωνιακοί, πολιτικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί λόγοι που συνέβαλαν, κατά την άποψή μας, στην εν λόγω διαφορά.

Με άλλα λόγια, τα ΜΜΕ διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγή του δημοψηφισματικού αποτελέσματος, αλλά με τρόπο διαφορετικό από ό,τι συνήθως. Όχι θετικά και ανάλογα, αλλά αντιστρόφως ανάλογα. Η μη τήρηση ορισμένων κανόνων της πολιτικής επικοινωνίας και της προπαγάνδας φαίνεται πως οδήγησε σε αυτήν την αρνητική, αλλά καθοριστική συμβολή των Μέσων στη διαμόρφωση του δημοψηφισματικού αποτελέσματος.

Στην παρούσα εργασία δεν θίγουμε καθόλου την πολιτική απόφαση που ελήφθη στη συνέχεια από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ για την υπογραφή του τρίτου μνημονίου, η οποία κατά κοινή ομολογία ήταν αντίθετη προς την επιθυμία όσων ψήφισαν «Όχι» στο δημοψήφισμα. Θεωρούμε ότι αυτό το

γεγονός φαίνεται να έχει σχέση σε μεγάλο βαθμό με το παράδοξο Anscombe (Anscombe's paradox) (Lagerspetz 1996).

Πέρα από το θεωρητικό ενδιαφέρον του θέματος, υπάρχει και εφαρμοστικό, το οποίο αφορά τους εμπλεκόμενους σε ανάλογες συνθήκες φορείς. Η ανάλυση συνολικά και η εμπειρική διερεύνηση ειδικότερα είναι χρήσιμες για την πολιτεία και τα όργανά της, ως προς τη ρύθμιση εκείνων των πλευρών της λειτουργίας των ΜΜΕ που έχουν να κάνουν με την τήρηση της νομιμότητας, ειδικά σε προεκλογικές και προ-δημοψηφισματικές περιόδους. Είναι χρήσιμες και στις δημοσιογραφικές ενώσεις, οι οποίες έχουν, μεταξύ άλλων, την ευθύνη για την τήρηση της δεοντολογίας από τα μέλη τους. Είναι, επιπλέον, χρήσιμες στην ακαδημαϊκή έρευνα, ιδιαίτερα αν τα ευρήματά τους σχετιστούν με ανάλογα ευρήματα για την επίδραση που άσκησαν τα ΜΜΕ στο εκλογικό σώμα και τη συμπεριφορά του. Είναι χρήσιμες στους φοιτητές των τμημάτων ΜΜΕ, Πολιτικής Επιστήμης, Κοινωνιολογίας κ.λπ. Και, τέλος, είναι χρήσιμες στους Έλληνες πολίτες, καθώς η στάση των ΜΜΕ απασχόλησε πολλάκις και σε μεγάλο βαθμό τον πολιτικό και τον δημόσιο διάλογο.

## ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

# Η σημασία και η εξέλιξη των δημοψηφισμάτων στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

*«Nemo autem regere potest nisi qui et regi».*

*(«Κανείς δεν μπορεί να διοικήσει αν δεν είναι δυνατό να τον διοικήσουν»)*

Lucius Anneus Seneca

Στην προσπάθειά μας να αναλύσουμε τον ρόλο των ελληνικών ΜΜΕ στο δημοψήφισμα του 2015 είναι χρήσιμο να εξετάσουμε, έστω και συνοπτικά, την έννοια του ίδιου του δημοψηφίσματος, ώστε να γίνουν κατανοητά τα όρια μιας εφικτής παρέμβασης των Μέσων στην έκβασή του, και ακολούθως να παραθέσουμε μια επισκόπηση παρόμοιας επίδρασής τους σε ορισμένα σημαντικά δημοψηφίσματα του πρόσφατου παρελθόντος σε επιλεγμένες χώρες της Ε.Ε., τα οποία και έχουν κοινά χαρακτηριστικά με το δικό μας.



## Περί της πολιτικής σημασίας των δημοψηφισμάτων

Τα δημοψηφίσματα διαφέρουν από τις εκλογές, ωστόσο όταν σε ένα δημοψήφισμα το τυπικό ερώτημα συνδέεται αναπόδραστα με άλλα ζητήματα ή εμπλέκονται σε αυτό ορισμένοι πολιτικοί παράγοντες, τότε είναι πιθανό να μετατραπεί σε ιδιόμορφες εκλογές δευτέρας τάξεως ή να μετασχηματιστεί στον δημόσιο διάλογο το ερώτημα στο οποίο καλούνται οι πολίτες να δώσουν την απάντηση «Ναι» ή «Όχι» (LeDuc 2002). Η σύνδεση του ελληνικού δημοψηφίσματος του 2015 με την παραμονή ή όχι στην Ευρωζώνη θα μπορούσε, ενδεχομένως, να εξεταστεί ως μια τέτοια περίπτωση. Ωστόσο, αυτό είναι κάτι που απαιτεί την κοπιαστική εργασία των πολιτικών επιστημόνων και όχι των ερευνητών της επικοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, τα δημοψηφίσματα αποτελούν μια μορφή άμεσης δημοκρατίας, στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες ψηφίζουν για ένα συγκεκριμένο θέμα ή μια πολιτική που θα ακολουθήσει η κυβέρνηση μιας χώρας ή η ηγεσία μιας αυτοδιοικητικής δομής. Συνήθως, χρησιμοποιούνται για να ληφθεί η άποψη της κοινής γνώμης επί σημαντικών ζητημάτων ή αλλαγών σε νομοθετικά ή πολιτικά θέματα. Τα δημοψηφίσματα συνιστούν μια *μορφή έκφρασης της κοινής γνώμης* (Reid 1998, Talvikki 1997, Suksi 1996) και των απόψεων του πληθυσμού. Ταυτόχρονα, συνιστούν μορφή συμμετοχής των πολιτών στη *λήψη αποφάσεων*, γεγονός που τους δίνει τη δυνατότητα να αποφασίζουν επί συγκεκριμένων θεμάτων. Έτσι ενισχύεται η *συμμετοχή* τους στα κοινά και στη διακυβέρνηση της χώρας (Kvrburz & Schlegel 2019) και λειτουργούν ως μηχανισμός ελέγχου και αντιστάθμισης της εκτελεστικής εξουσίας (checks and balances).

Εκείνοι που τάσσονται υπέρ των δημοψηφισμάτων, ιδιαίτερα της συχνής διεξαγωγής τους, υποστηρίζουν ότι συμβάλλουν στην ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών στη δημοκρατική διαδικασία και έτσι στην αποτελεσματικότερη διοίκηση του κράτους ή της αυτοδιοικητικής μονάδας (Talvikki 1997, Reid 2018, Διαμαντής 2016). Προσφέρουν έναν τρόπο επίλυσης σημαντικών ζητημάτων, ενθάρρυνσης της συμμετοχής στα κοινά και λογοδοσίας από τους ηγέτες. Τα δημοψηφίσματα μπορούν, ακόμη, να ενισχύσουν τη νομιμότητα των αποφάσεων με τη συμμετοχή του κοινού σε σημαντικές επιλογές πολιτικής (Reid 2018). Χαρακτηριστική προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η εμπειρία της Ελβετίας (Linder 1994, Kobach 1993).

Τα δημοψηφίσματα εκεί είναι συχνά, αποτελούν μορφή άμεσης δημοκρατίας και συντείνουν σε μια δημοκρατική και αποτελεσματική διακυβέρνηση.

Αν και το δημοψήφισμα μπορεί να εκληφθεί ως μορφή άμεσης δημοκρατίας και μέγιστης συμμετοχής του εκλογικού σώματος στη δημοκρατική διαδικασία (Talvikki 1997), εντούτοις στη θεωρία αλλά και στην πολιτική καταγράφονται απόψεις που αντιμετωπίζουν κριτικά τη διοργάνωση δημοψηφισμάτων, ιδίως για κομβικά ζητήματα λειτουργίας του κράτους. Όπως σημειώνουν οι επικριτές του δημοψηφίσματος, λοιπόν, οι δημοκρατίες χρησιμοποιούν το «σύστημα εκπροσώπησης», διότι οι πολίτες δεν μπορούν να ανταποκριθούν στη σύνθετη δομή δύσκολων ερωτημάτων· ίσως με τον ίδιο τρόπο που δίνεται σε ένα παιδί ένα ακριβό παιχνίδι από το οποίο δεν μπορεί να επωφεληθεί. Υπό αυτήν την οπτική, πολύπλοκα ερωτήματα για σύνθετα πολιτικά ζητήματα που τίθενται σε ένα δημοψήφισμα δεν μπορεί να τα χειριστεί η συντριπτική πλειονότητα του λαού. Είναι ενδεικτικό ότι μετά την εμπειρία των τριών δημοψηφισμάτων σε Ελλάδα, Μεγάλη Βρετανία και Κολομβία μία από τις ναυαρχίδες του αμερικανικού Τύπου των σοβαρών ειδήσεων, η εφημερίδα *New York Times*, σημείωνε πως τελικώς τα δημοψηφίσματα δεν είναι και τόσο δημοκρατικά, καθώς δίνουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν επιρροή «λαϊκίστικες» φωνές, γεγονός που βλάπτει την ψυχραιμία, ορθολογική και σκοποθετημένη επιλογή που απαιτεί η δημοκρατική διαδικασία (Taub & Fischer 2016).

Άλλος ένας κίνδυνος είναι η εύκολη χειραγώγηση από την πολιτική προσωπικότητα που προκηρύσσει το δημοψήφισμα λόγω της διατύπωσης, της περίπλοκης ή μη δομής της ερώτησης, των οικονομικών μέσων για την εκστρατεία, της οπτικής δομής του ψηφοδέλτιου (μηχανική του ψηφοδελτίου), όπως η απάντηση «Όχι» να έρχεται πρώτη και σε πιο εξέχουσα θέση στην υπόθεση του ελληνικού δημοψηφίσματος, αλλά και της ερμηνείας του αποτελέσματος.

Για αυτό τονίζεται (Taub & Fischer 2016, Talvikki 1997) πως υπάρχουν σημαντικοί κίνδυνοι για τη δημοκρατία που μπορεί να προέλθουν από τη διενέργεια δημοψηφισμάτων, όπως το ότι η απόφαση που λαμβάνεται ίσως δεν είναι η καλύτερη για την πλειοψηφία ή για τα δικαιώματα των μειονοτήτων κ.ο.κ. Όπως υπογράμμισε η Barbara Gamble (1997), τα δημοψηφίσματα μπορεί να οδηγήσουν στην «τυραννία της πλειοψηφίας»· χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπως αναφέρουν οι επικριτές, είναι το δημοψήφισμα στην Κολομβία για την επίτευξη συμφωνίας με τους αντάρτες και την ειρήνευση στη χώρα (McCoy, Rahman & Somer 2018). Άλλες φορές, πάλι, η βούληση της πλειοψηφίας μπορεί να μην εκφραστεί για διαφόρους λόγους ή να γίνει αντικείμενο χειραγώγησης από λαϊκιστές πολιτικούς. Δεν είναι αμελητέο ότι αυταρχικά ή δικτατορικά καθεστώτα διοργανώνουν δημοψηφίσματα

για διάφορα ζητήματα, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο τη νομιμοποίησή τους και τη δημιουργία ενός δημοκρατικού προσώπειου, όπως συνέβη και στην περίπτωση της ελληνικής χούντας και των δύο δημοψηφισμάτων της το 1968 και το 1973. Και ο Χίτλερ διοργάνωσε δημοψήφισμα τον Νοέμβριο του 1933, οπότε και η ναζιστική κυβέρνηση εγκρίθηκε από το 93,4% και το ποσοστό συμμετοχής ήταν 92,2%. Σε άλλο δημοψήφισμα που διοργάνωσε τον Μάρτιο του 1936, πάλι, εγκρίθηκαν η «λίστα Ράιχσταγκ» και ο ίδιος ο φέρερ με 98,1% και συμμετοχή 98,9%. Ως χαρακτηριστική περίπτωση αναφέρεται και το δημοψήφισμα στην Ουγγαρία για το προσφυγικό. Η πλειονότητα των πολιτών δεν πήγε να ψηφίσει και έτσι ακυρώθηκε. Άλλος ένας κίνδυνος από τη διενέργεια δημοψηφισμάτων, όπως υποστηρίζουν οι επικριτές τους, είναι και το αδιέξοδο που μπορεί να προκύψει σε διάφορες χώρες από την έγκριση σημαντικών ζητημάτων που αφορούν την πορεία της Ε.Ε.

Έτσι, όσοι διατηρούν μια επιφυλακτική ή και αρνητική στάση απέναντι στα δημοψηφίσματα υποστηρίζουν ότι караδοκούν υπαρκτοί κίνδυνοι, όπως ο αρνητικός ρόλος που μπορεί να παίξει μια πιθανή παραπληροφόρηση και κατ' επέκτασιν η χειραγώγηση των πολιτών, την οποία ενισχύει ο διαιρετικός και διλημματικός χαρακτήρας ενός δημοψηφίσματος. Κυρίως η προ-δημοψηφισματική διαδικασία μπορεί να οδηγήσει σε υπεραπλούστευση περίπλοκων ζητημάτων και άρα στη λήψη αποφάσεων επιβλαβών για το κράτος, το κοινωνικό σύνολο ή την αυτοδιοικητική μονάδα (Διαμαντής 2016). Επιπλέον, τα δημοψηφίσματα μπορεί να παραγκωνίσουν τα δικαιώματα της μειοψηφίας, καθώς ενδέχεται οι αποφάσεις της πλειοψηφίας να μην προστατεύουν επαρκώς τα συμφέροντά της (Talvikki 1997).

Οι McCoy, Rahman και Somer (2018) υπογραμμίζουν ότι κατά την προ-δημοψηφισματική διαδικασία δημιουργείται πόλωση και αυτό ενδέχεται να οδηγήσει στην εξασθένηση της δημοκρατίας. Αναφέρουν ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις τα αποτελέσματα των δημοψηφισμάτων σε Μεγάλη Βρετανία (Brexit) και Κολομβία αλλά και την ενίσχυση λαϊκιστών υποψηφίων σε Γαλλία και Αυστρία. Όπως υποστηρίζει ο Douglas-Scott (2023), «η κληρονομιά του συνταγματισμού του 19ου αιώνα εμποδίζει την αποτελεσματική υλοποίηση της δημοκρατίας στο Ηνωμένο Βασίλειο». Για να προσθέσει ότι «η συγχώνευση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας φαίνεται τώρα να δίνει πάρα πολύ μεγάλη εξουσία στην κυβέρνηση, δεδομένου του πλαισίου της κοινοβουλευτικής κυριαρχίας και ενός παρωχημένου εκλογικού συστήματος. Αλλά η δημοκρατία είναι μια έννοια πολύ πιο πλούσια από μια έννοια που απαιτεί απλώς την άσκηση της εξουσίας από την πλειοψηφία των εκλεγμένων αντιπροσώπων».

Ο Willner-Reid (2018) υποστηρίζει ότι τα δημοψηφίσματα μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο την τάση της πολυμέρειας που συνοδεύει την άνοδο της



δημοκρατίας μετά τον Β' Π.Π., περιορίζοντας τις δυνατές επιλογές σε σύνθετα ζητήματα και συμβάλλοντας έτσι στην άνοδο του λαϊκισμού, ιδιαίτερα σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, όπως αυτό που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη. Κατά την Talvikki, η άποψη ότι το δημοψήφισμα είναι μια μορφή άμεσης δημοκρατίας που αντανάκλα τη βούληση της πλειοψηφίας μπορεί να αντικρουστεί για τρεις βασικούς λόγους: πρώτον, τα αποτελέσματα των δημοψηφισμάτων μπορεί να επιδέχονται διάφορες ερμηνείες, δεύτερον, είναι συζητήσιμο ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος των λαϊκών πλειοψηφιών στη λήψη αποφάσεων και, τρίτον, διότι ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται το ερώτημα του δημοψηφίσματος μπορεί να οδηγήσει σε σημαντική απόκλιση. Για να καταλήξει ότι σε κάθε περίπτωση «η συζήτηση για το δημοψήφισμα ως μέθοδο αποκάλυψης της βούλησης του λαού είναι πολύ απλοϊκή, και στη χειρότερη παραπλανητική, και δεν συμβαδίζει με τις θεωρίες της δημοκρατίας στις σύγχρονες, μεγάλες πολιτικές οντότητες» (Talvikki 1997).

Ωστόσο, ορισμένες πιο αμφίπλευρες προσεγγίσεις, όπως του Stephen Tierney (2012), υπογραμμίζουν ότι δεν υφίσταται ένας γενικός κανόνας με θετική ή αρνητική απόληψη για όλες τις χώρες και τα πολιτικά συστήματα. Η στάση απέναντι στην άμεση δημοκρατία μπορεί να διαφέρει από τη μια δημοκρατική παράδοση στην άλλη, ανάλογα με τις ιστορικές εμπειρίες κάθε χώρας.

Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι οι ως άνω απόψεις συνήθως δεν εξετάζουν σοβαρά τον ρόλο των ΜΜΕ στη διαδικασία του δημοψηφίσματος ή άλλων παραμέτρων, όπως είναι η πολιτική κουλτούρα και άλλες πτυχές του πολιτισμού μιας χώρας, ή πάντως όχι σε πολύ μεγάλο βαθμό, την ίδια ώρα που εξετάζουν την ίδια την πολιτική δημοψηφισματική διαδικασία αυτοτελώς. Στο ανά χείρας έργο προσπαθούμε να τονίσουμε ακριβώς αυτό το κοινωνικό πλαίσιο της δημοκρατίας των Μέσων που καθιστά κατανοητή τη δημοψηφισματική διαδικασία, όπως και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της μέσα σε αυτό. Επιπλέον, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στις σύγχρονες δημοκρατίες έχουν κατισχύσει ηγεμονικά συμφέροντα, τα οποία καθιστούν ελκυστική την ιδέα της άμεσης δημοκρατίας. Για αυτόν τον λόγο, αν είναι απαραίτητο να προστατευτούν οι δημοκρατίες από ενδεχόμενους κινδύνους της αμεσοδημοκρατίας, θα πρέπει να θεραπευτεί αυτή η αδυναμία που παρουσιάζουν σήμερα.